

ARNOŠT LAMPRECHT
DUŠAN ŠLOSAR
JAROSLAV BAUER

HISTORICKÁ MLUVNICE ČEŠTINY

STÁTNÍ
PEDAGOGICKÉ
NAKLADATELSTVÍ
PRAHA

(< věžeš), *tielneš* „táhneš“ (< *tégneš*), *mlátiš*, *chválíš*; srov. přechod přízvuku v ruštině v těchto případech (*mogú – móžeš*, *kolú – kóleš*, *skáčú – skáčeš*, *moločú – molótiš*).

Poznámka 1. Délky ve slovech viceslabičných (s výjimkou typu *útroba*, *zákon*, jak jsme uvedli výše) jsou tedy, pokud nevznikly stahováním (jako *chudá* < *chudaja* atd.) nebo nějakým pozdějším dloužením, původu novoakutového.

Poznámka 2. V oblasti akcentologie došlo v poslední době k novým výzkumům. Reagovat na všechny nové podněty by však bylo možno jen ve speciální studii.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962. 121–124; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 246–277; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 27–37; STANG, S. Ch.: Slavonic Accentuation. Oslo 1957; KURYLOWICZ, J.: L'accentuation des langues indoeuropéennes. 2. vyd. Kraków 1958; SADNIK, L.: Slavische Akzentuation I. Wiesbaden 1959.

3. Vývoj skupin *tort*, *tolt* (*tärt*, *tält*), *tert*, *telt* neboli tzv. **metateze likvid**

Vývoj praslovanských skupin *or*, *ol* (*ār*, *āl*), *er*, *el* na počátku slova před souhláskami i mezi souhláskami (stručně označených *ort*, *olt* a *tort*, *tolt*) je jedním z posledních projevů praslovanské tendence po otevřených slabikách. Výsledky této tendence jsou však na různých částech slovanského území různé.

Za počáteční *ort*, *olt* máme v češtině jednak *rat*, *lat*, jednak *rot*, *lot*. Za *ort*, *olt* s intonací raženou (*ört*, *ölt*) je *rat*, *lat*, např. *rádlo*, *rataj*, *rámě*, *lákatí*, *lačný*, *lakomý*, *laní* „laň“, *laniva* „tvář“, za *ort*, *olt* s intonací taženou (*ört*, *ölt*) bývá *rot*, *lot*, např. *robití*, *robota*, *rolí* „role“, *rok yta*, *rósti*, *rouný*, *rózka* „větev“, *rožeň*, *lodí*, *loket*, *loni*; vyskytuje se však za *ört*, *ölt* i *rat*, *lat*, např. *ratolest* (< *letorastl*), *racocháč* (*raz-socháč*), dále v místních jménech *Ráztoky*, *Raveň*, *Rasochy*, *Rastice*, *Ralsko*. Svědčí to o jistém kolísání ve středních a východních částech slovanského území. Důsledněji mají *rat*, *lat* středoslovenská nářečí, jež se tak liší od nářečí západoslovenských a východoslovenských, srov. *rakytá*, *raľa*, *rásí*, *raz-*, *rázga* „větev“, *ražeň*, *lakeť*, *lani*; je tu však také *ro-*, např. *robit*, *rozprávati*, *rouný*. Vyskytuje se názor, že u středoslovenského *rat*, *lat* jde o přechodný jev mezi československou jazykovou

skupinou a jazyky jihoslovanskými. Bude třeba ho ovšem ověřit dalším jazykově zeměpisným bádáním. Ostatně celá československá skupina svým *trat*, *tlat*, *trět*, *tlět* (> *tlet*) se shoduje s jazyky jihoslovanskými a liší se od polštiny, která má *trot*, *tlot*, *tret*, *tlet* (dokonce *tart*), a od ruštiny, která má plnohlási *torot*, *tolot*, *teret*.

Uvedeme si nyní některé příklady:

a) *tort*: *gordš* > *gradš* (> *hrad*), *morzš* > *mrazš* (> *mráz*), *korva* > *kráva*, *vorna* > *vrána*, *zorkš* > *zrakš*;

b) *tolt*: *golsš* > *glasš*, *golva* > *glava*, *solma* > *sláma*, *kolda* > *kláda*, *zolto* > *zlato*;

c) *tert*: *bergš* > *brěš* (> *břeh*), *berza* > *brěza* (> *břieza*), *dervo* > *dřevo* (> *dřevo*), *perdš* > *prědš* (> *před*), *mertí* > *mrěti* (*mřieti*);

d) *telt*: *melko* > *mlěko* (> *mléko*), *pelns* > *plěns* (> *plen*), *velkti* > *vlěci* (> *vlěci*); jsou i nečetné doklady s *la*, např. za *čelnš* máme *člen* i *článek*, za *želbš* máme *žleb* i *žlab* (*žlábek*), za *želza* pak *žláza* (|| *hléza*); v tomto posledním případě musíme předpokládat kontaminaci podob *hláza* (< *golza*) a *žlézě* (< *gelza*).

Délka nebo krátkost samohlásky závisí na intonaci; za intonací raženou je délka, např. *vorna* > *vrána*, *sólma* > *sláma*, *bërza* > *břieza*, za intonací taženou je krátkost, např. *gördš* > *hrad*, *gólva* > *hlava*, *běrgš* > *břeh*; srov. též ruské příklady za obojí intonaci, např. *voróna*, *solóma*, *berěza*, ale *górod*, *béreg*, *gólovu* (nom. *golová* má přízvuk posunut podle zákona Fortunatovova-de Saussurova).

Postup změny: Předpokládáme, že se na celém slovanském území původní *tort* změnilo v *tor^ot* (vlastně *tārāt*, neboť to bylo ještě v době, kdy *o* : *a* byly v poměru *ā* : *ā*). Toto *tor^ot* se na východoslovenském území později změnilo v *torot*. Na našem, jihoslovanském, lužickém a větší části polského území se *tor^ot* změnilo v *r^orot* a toto *r^orot* se ještě v době, kdy *o*, *a* byly v poměru krátké a dlouhé, změnilo na československém a jihoslovanském území v *trat* (došlo tu po zániku první samohlásky k zdloužení druhé). Na polském a lužickém se *r^orot* zachovalo déle a první vokál zanikl bez náhrady až tehdy, když *o*, *a* byly už samostatné a od sebe se lišící samohlásky. Na severozápadním okraji polského území a v polabštině se původní, pro praslovánštinu předpokládaný tvar *tor^ot* zjednodušil tak, že druhý (průvodní) vokál zanikl a vzniklo *tart* (srov. *Stargard*, což je *Starý hrad*). Souvisí to nepochybně s tím, že na tomto

okrají (pod. jako i na jiných okrajích, srov. stsl. *al'dii*) byla oslabena praslovanská tendence po otevřených slabikách, jak to mimo jiné dosvědčuje i zachování nosovek (v rozložené podobě) na polském i polabském území (srov. i zachování rozložených nosovek na okrajovém území v makedonštině).

Graficky si vývoj můžeme znázornit takto:

- zůstalo *gor^od-* a dalo *gard* (polab., severozáp. polština)
- vzniklo postupně *gorod-* (východoslovan.)
- gor^od-* → vzniklo *g^orod-*, zůstalo déle a přešlo pak v *grod-* (polština, lužičtina)
- ↓ vzniklo *g^orod-*, brzy však přešlo v *grad-* (jihoslovan. jazyky a čs. skupina)

Z tohoto přehledu je patrná i relativní chronologie jednotlivých změn, naše *grad-* vzniklo z *g^orod-* dříve než polské *grod-*. Absolutní chronologie pak je dána slovem *král* (pol. *król*, východoslovan. *korol*), vzniklým z jména Karla Velikého; z ní by vyplývalo, že změna byla ještě živá na rozhraní VIII. a IX. století.

Poznámka. Delší zachování *r^orot* (*r^oret*) na polském území (minimálně do zániku jerů) je dosvědčeno i tím, že tu nastává vokalizace jerů před tímto redukovaným vokálem, srov. *we glowie*, *we sromote*. Obdobně v lužičtině nedochází ke změně *tr* > *tř*, *pr* > *př*, *kr* > *kř*, neboť mezi oběma souhláskami byl ještě redukovaný vokál, srov. hl. *trěba*, *prědk*, ale *třepac*, *při*, *křidlo*, dl. *třěš*, ale *tši*, *tšepas*; *proch*, ale *pšosys*.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 114–116; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 26–29, 32–36; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 58–62; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 43–44; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 261–273; LAMPRECHT, A.: Neskoľko zamečanj o razvitii fonetičeskoj sistemy praslavjanskogo jazyka. In: SPFFBU, A 4, 1956, s. 22; LAMPRECHT, A.: K otázce vlivu jazyka na jazyk (na materiálu českého jazyka). In: SPFFBU, A 6, 1958, s. 88–93; EKBLOM, R.: Die oslavische Pleophonie. ZfslPh, 24, 1955, 1, 1; MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Slavia, 25, 1956, s. 456–460.

4. Vývoj skupin *tərt*, *tərt*, *təlt*, *təlt*

Skupiny *tərt*, *tərt*, *təlt*, *təlt* na konci praslovanského období reprezentovaly slabikotvorné *ɾ*, *ɹ* s průvodními vokály přední a zadní kvality, které bylo možno pokládat za varianty jerů. Mohli bychom proto tyto skupiny psát *t^ort*, *t^ort*, *t^olt*, *t^olt*. Slabičností likvid bylo učiněno zádochoval i do pračeštiny. Došlo tu však k splynutí tvrdého *ɾ* i měkkého *ɹ* v jedno neměkké *ɾ*, srov. *k^ork^o*, *g^ordlo*, *č^orn^o*, *ž^ord^o*, *t^org^o*, *t^orpěti*, *s^om^oɾ^otb*, *s^oɾ^opb* > *k^ork*, *g^ordlo*, *č^orn*, *ž^ord*' (později *černý*, *žerd*), *t^org*, *t^orpěti*, *sm^ort*' *s^orp*. U slabičného *ɹ* došlo rovněž k splynutí, nikoli však po retnicích; tu se obojí *ɹ* rozlišuje; srov. *m^oɹ^oviti* > *m^oviti*, *p^oɹ^on^o* > *p^on*, neboť v dalším vývoji je za tvrdé *ɹ* střídnice *lu*, kdežto měkké *ɹ* zůstává. Příklady na ztvrdnutí měkkého *ɹ* po ostatních hláskách: *ž^oɹ^otb* > *ž^otý*, *ž^oɹ^oč^o* > *ž^oč*, *č^oɹ^on^o* > *č^on*, *d^oɹ^og^o* > *d^og*. Slabikotvorné likvidy se vyslovovaly i v pračeštině s průvodními vokály. O jejich vývoji však až dále.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 61, 287; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 57–58; MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Slavia, 25, 1956, s. 460–464.

5. Stahování neboli kontrakce

Stahováním rozumíme zjednodušení spojení samohláska + *j* (*ɹ*) + samohláska, při němž se ztrácí intervokální *j* (*ɹ*) a oba vokály splyvají v samohlásku dlouhou. Tam, kde nebyly samohlásky stejné, došlo zpravidla nejdříve k jejich asimilaci, např. *oje* > *oe* > *ee* > *é*. Platí přitom pravidlo, že na kvalitu výsledného vokálu měl rozhodující vliv druhý vokál, srov. *dobroje* > *dobré*, *dobryjě* > *dobré*, *moja* > *má*, *dějati* > *děti*, *našeji* > *naši*, na celkový timbre slabiky, totiž zda byla „tvrdá“ nebo „měkká“, první vokál, srov. *dobrojě* > *dobrý*, *dobroje* > *dobré*, (s neměkkčícím *é*), *moja* > *má*, ale *pěšj^o* > *pěši*, *uměješ^o* > *uměš*, *dějati* > *děti*. Střídaly se proto v tvrdých a měkkých slabikách vokály *y* – *i* (*dobrý* – *pěši*), *é* – *ě* (*dobré* – *uměš*). Vokál *á* mohl být v tvrdých i měkkých slabikách (*dá* – *děti*). Znakem *ě* označujeme dlouhé měk-

čici e s užíší výslovností, s níímž začalo splývat i původní ě, které v této době získávalo na našem území úzkou výslovnost, neboť na jeho místo se dostávalo nové široké ā z nosového ě.

Příklady změny:

- iji > í: *dobriji* > *dobr'í* (> *dobří*), *pěšijimi* > *pěšimi*
 znameněji (lok.) > *znamení*, *pěšbjichъ* > *pěšich*, *bъji* > *bi* (imper.)
 bjb > í: *pěšebъ* > *pěší*, *kostbъ* > *kostí* (gen. pl.), *znameněbъ* > *znamení* (gen. pl.)
 eji > í: *našejí* > *naší* (dat. lok. sg.)
 bjb > ý: *dobrěbъ* > *dobrý*
 bji > ý: *dobrěbjichъ* > *dobrých* (gen. pl.)
 yji > ý: *dobryjimi* > *dobrymi*
 yjb > ý: *strybъcъ* > *strýc*
 oju, eju > ú, ů: *toju* > *tú*, *našejú* > *našú* (gen. lok. du.)
 ojq > ō > ú: *dobrojq* > *dobru* (instr. sg.)
 bju > ů: *znameněju* > *znamen'ú* (dat. sg.)
 bjq > ō > ů: *kostbъ* > *kostí* (instr. sg.), *panьbъ* > *pan'ú* (ak. sg. a instr. sg.), *pъjq* > *p'ú* (novočes. *piji* analog. podle *šiji* a *kryji*)
 oje, oje > é: *dobroje* > *dobré*, *moje* > *mé*, *mojego* > *mégo*, *mojemu* > *mému*, *vojevoda* > *vévoda*, *mojě* > *mé* (akuz. pl. m. f.)
 yjě > é: *dobryjě* > *dobré* (gen. sg., akuz. pl. m. f.)
 eje, eje > 'ě: *uměješъ* > *um'ěš* (> *umieš*), *dobrějemъ* (lok.) > *dobr'ém* (> *dobriem*, později analog. *dobré*m), *pěšeje* > *pěš'ě* (> *pěšie*)
 bje, bje > 'ě: *znameněje* > *znamen'ě* (> *znamenie*), *lanьjě* > *lan'ě* (> *lanie*) (gen. sg.); pod. *rebrьjě* > *r'eb'r'ě* (*řebříe*; akuz. pl.), *bъješъ* > *b'ěš* (> *bieš* > *biš*; nč. *biješ* je analog. podle *šiješ* a *kryješ*)
 ije > 'ě: *pěšijemъ* > *pěš'ém* (> *pěšiem*)
 aja > á: *dobraja* > *dobrá*, *pěšaja* > *pěšá* (> *pěšie*), *lajati* > *láti*, *tajati* > *táti*
 oja > á: *moja* > *má*, *stojati* > *státi*, *pojasъ* > *pás*

- ěja > 'á: *dějati* > *děti* (> *děti* > *dieti* > *díti*, ale *nenadál se*), *sějati* > *s'áti* (> *s'úti* > *sieti* > *síti*)
 bja > 'á: *znameněja* > *znamen'á* (> *znamen'á*), *prъjati* > *pr'áti* (> *pr'áti* > *prietí*, nč. *přáti* analog. podle *přát*)

Na výsledek změny měly v některých případech vliv i morfologické zřetele, např. *dělaješъ* > *děláš*, *znaješъ* > *znáš*, *znajemъ* > *znám*. Nepravdivelný výsledek tu vznikl proto, aby byl zachován morfém *a*, který je také v infinitivních tvarech.

Nestáhly se ty tvary, kde by se stažením porušila morfologická nebo slovo tvorná struktura, např. zůstalo *moji*, neboť stažením by vzniklo **mý*, které by bylo v rozporu s adjektivním zakončením *dobr'í* (< *dobriji*). V gen. plur. *mojichъ* > *mých* a v ostatních tvarech plurálových (*mým*, *mými*) však stahování provedeno bylo, neboť bylo v souladu s adjektivy *dobrých*, *dobrymi*. Stejně tak nenastalo stahování ve slovech s výraznou slovo tvornou strukturou, kde by se stahováním porušil sklad slova, srov. *stája* (> *stájě*), *chvoja*, gen. *rataja* „oráčč“ (nom. *ratajbъ*). U sloves pak *bojъ se* (> *boju se*), 1. os. sg. *dělajo* (> stč. *dělaju*), *dělajotъ* (> stč. *dělají*). Někdy se vedle sebe vyskytují dublety *dvě* // *doje*, *mě* // *moje*. Ve východomoravských nářečích máme tvary *mojeho*, *mojemu* (místo stažených *mého*, *mému*). Zachovaly se tu patrně vlivem jiných zájmených tvarů, srov. *našeho*, *našemu*.

Stahování mělo veliký význam pro vývoj souhláskového systému; po jeho provedení se totiž dostaly palatalizované souhlásky (vyskytující se původně jen před samohláskami předními) před samohlásky zadní, srov. *kostí*, *pan'ú*, a tak se začaly fonologicky osamostatňovat. Své důsledky mělo stahování i v morfologii. Dotváří se totiž zvláštní adjektivní deklinace, odlišná od jmenné i zájmené, a adjektiva se tak i po stránce morfologické vydělují jako zvláštní slovní druh. U sloves pak vzniká V. složená třída (*dělá*, *sázje*) s nepravidelnou (nestaženou) 1. osobou (*dělaju*, *sázěju*), což opět vytváří systémový předpoklad pro pozdější šíření koncovky *-m* od sloves atematických (podle *dám* – *dáš* vzniklo i *dělám* k existujícímu *děláš*; tím bylo dosaženo i stejnoslabičnosti v celém singuláru).

Poznámka. Ne všechny tvary tzv. složené deklinace vznikly pravidelným hláskovým vývojem. Např. lokál a dat. pl. *dobrých*, *dobrym* vznikly podle gen. *dobrých* (< *dobrěbjichъ*) a instr. *dobrymi* (< *dobryjimi*).

Chronologie stahování. Stahování nastalo podle Gebauera před provedením přehlásky 'a > ě, tedy někdy před koncem XII. století (neboť jinak bychom musili dostat ze *stojati* nikoliv *státi*, nýbrž z přehlásovaného *stojěti* > *stěti*). Přihlédneme-li i k tomu, že *stryjъcbъ* dává *stryc*, a nikoli **stryjec*, a *kostъbъ* > *kosti*, a nikoli **kostej*, jak by vyplývalo z vokalizace jerů (o níž viz dále), musíme posunout stahování i před tuto vokalizaci. Obrátíme-li pozornost k tomu, že stahování nastalo i v jiných jazycích slovanských (v polštině, v jazycích jihoslovanských) a že se začíná objevovat již v památkách staroslověnských, soudíme, že začalo i u nás po r. 900. tj. v X. století. (Ve slovenštině střední v 7. p. sg. a-kmenů stahování nenastalo, srov. *ženojo* > *ženoju* > *ženou* proti českému *ženojo* > *ženō* > *žemí*.)

Poznámka. Na východoslovanském území stahování v podstatě nenastalo (nepřihlížíme-li k tendencím na západnějších územích v ukrajinštině a běloruštině). Souvisí to s tím, že se zde důsledněji zachovávala praslovanská tendence po otevřených slabikách, jak soudí Krajčovič. Bylo tu tedy *dobro-je*, *děla-ješъ*, nikoliv *dobroje*, *dělaješъ* jako na ostatním území. Delší zachování jerů a jejich poměrně pozdním zánikem (na severu až XII. stol.) a dále poměrně raným zánikem nosovek.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 144–145; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého 1. 2. vyd. Praha 1963, s. 554–563; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 63–68; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 45–47; STANISLAV, J.: Dějiny slovenského jazyka 1. Bratislava 1958, s. 324–329; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 84–90; KRAJČOVIČ, R.: O příčinách vzniku západoslovanskej kontrakcie. In: Slavica Pragensia IV. Praha 1962, s. 111–115; KRAJČOVIČ, R.: Původ a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 25–28; SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941, s. 28; MARVAN, J.: Z historie kontrakce. Slavia, 35, 1966, s. 345–356; TRUBECKOJ, N.: K voprosu o chronologii sťazeniija glasnych v zapadnoslavjanskich jazykach. Slavia, 7, 1929, s. 305n.; MAREŠ, F. V.: Kontrakce vokálů v slovanských jazycích. Slavia, 40, 1971, s. 525–536; KOMÁREK, M.: Kontrakce v češtině, slovenštině a ostatních západoslovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů. Praha 1973, s. 15–27; KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky I (Praslovanská geneza slovenčiny). Bratislava 1974.

6. Vývoj nosových samohlásek

Existenci nosových samohlásek na rozhraní praslovanštiny a doby pračeské dosvědčují zápisy českých slov, a to zejména vlastních jmen v latinských rukopisech, např. *Wenceslaus*, *Suentopulcus* atd. Nosovky na slovenském území pak dokládají slova přejatá do maďarštiny, např. *Dombo* „Dubová“, *péntek* „pětka“, *szomszéd* „soused“. Všechny tyto příklady svědčí o tom, že v první půli X. stol. nosovky ještě existovaly. Doklady z XI. stol. již ukazují, že byly nahrazeny samohláskami ústními, srov. např. bohemismy v Pražských zlomcích hlaholských nebo bohemika v latinských pramenech.

Za nosové *o* vzniklo na našem území, stejně jako ve většině slovanských jazyků, *u*. Postup byl asi tento: *o* > *u* > *u*. Měnilo se stejně *o* dlouhé i krátké (zkrácené).

Příklad změny: *roka* > *ruka*, *bōdŏ* > *buđu*, *golŏbъ* > *golub'* (*holub*), *dŏbъ* > *dub*, *ozъbъ* > *uzel*; *nesŏ* > *nesu*, *vodŏ* > *vodu*, *dušŏ* > *dušu*; *mŏka* > *muka*, *sŏdъ* > *súd*; *berŏ(ŏ)* > *berú*, *ženŏ(ŏ)* > *žení*.

Za nosové *e* (dlouhé i krátké) vzniklo na našem i slovenském území *ä*. Postup byl asi tento: *e* > *ä* > *ä*.

Příklady: *měso* > *m'äso*, *světъbъ* > *sv'ätý*, *světiti* > *sv'ät'it'i*, *petъ* > *p'ät*, *govědo* > *gov'ädo*, *devětero* > *dev'ät'ero*, *petъbъ* > *p'ätý*, *vězat'i* > *v'äzat'i*, *čęsto* > *čästo*, *języкъ* > *jäzyk*, *koŏę* > *koľä*, *kurę* > *kur'ä*, *vęce* > *v'äce* „vice“, *chodę(ŏ)* > *chod'ä*, *proę(ŏ)* > *pros'ä*, *zajęcъ* > *zajäc*, *devęťka* > *dev'ät'ka*.

Toto široké *ä* se dodnes dochovalo ve slovenštině, a to v krátkých slabikách po retnicích, srov. *mäso*, *svätý*, *žriebä* „hřibě“, *hovädo*. V češtině došlo před tvrdou souhláskou k depalatalizaci souhlásky (tedy *m'äso* > *mäso*); vznikla tak zadní varianta *ä* a ta ihned přešla v *a* (*mäso* > *maso*, *svätý* > *svatý*). V jiných pozicích, tj. před měkkou (např. *sv'ät'it'i*, *p'ät'*) a dále před *k* (*m'äkky*, *p'äkny*, *däk*), se *ä* zachovalo a později se změnilo v *ě* (*p'ät'* > *pět*) stejně jako *a* po měkké, které s tímto *ä* splynulo; o tom však až dále.

Poznámka 1. Ve slovenštině je krátké *ä* po retnicích zachováno. Po jiných hláskách je všude *a*, srov. *často*, *jazyk*. Za dlouhé *ä* je však *ia*, srov. *piaty*, *viazat'*, *chodia*, *čiasťka*.

Poznámka 2. Nosovky zanikly ve většině slovanských jazyků.

V ruštině $\rho > u$ (*budi*), $\varphi > ä$ > 'a (*p'at*). V jižních jazycích je za $\varphi > e$, za ρ pak v bulharštině redukovaná hláska ε , v srbocharvátštině u a ve slovinštině a některých západomakedonských nářečích o , ve spisovné makedonštině a . V lužičtině je situace obdobná jako v češtině a ruštině, srov. *ruka*, hl. *mjaso*, dl. *měso*. V polštině se nosovky zachovaly, za krátké je však φ (*reka*, *pięć*), za dlouhé ρ psané q (*mąka*, *miesiąc*).

Příčiny zániku nosovek. Nosové samohlásky se brzy po svém vzniku začaly přibližovat po fonetické stránce k dlouhým samohláskám ($\bar{e}$, $\bar{a}$, $\bar{u}$), aby byla zachována paralelnost dlouhého a krátkého systému i u nosových samohlásek (nosovky byly v době svého vzniku dlouhé). Tím ovšem byla do jisté míry narušena jejich vzájemná vázanost (srov. $\varphi > \bar{a}$, $\rho > \bar{u}$). Tato okolnost se pak projevila na té části slovanského území, kde se vyslovovaly skutečně nosové samohlásky, oslabením jejich vlastnosti, totiž nosovosti, a jejím postupným zánikem. Na polském území a v zaniklé polabštině, kde se zákon otevřených slabik neprojevoval v takové míře (srov. i jiné okrajové řešení skupiny *tori*, totiž *tari*, např. *Stargard*), byly nosovky v některých pozicích realizovány tak, že byly doprovázeny konsonantickým komponentem za samotak, že byly doprovázeny, že se dodnes zachovaly. Obdobná situace byla i jinde na okrajích (srov. jihomaked. *рѣнѣ*, *рѣнка* a obdobné řešení skupiny *tol* ve staré slověnštině *al'dii*, *al'katii*). Na Rusi, kde se zákon otevřených slabik projevoval nejdůsledněji, nosovky zanikají velmi brzy, tj. již v polovině X. stol.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 130–132; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 43–56; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 44–46; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 49–51; STANISLAV, J.: Dejiný slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 329–332; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 90–92; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 35–38.

7. Zánik a vokalizace jerů

Na rozhraní pozdně praslovanského a raně pračeského období došlo brzy po stahování k další významné změně, tj. k vokalizaci a zániku jerů. Tyto hlásky, které se v praslovanském období vyslovovaly původně

jako velmi krátké i , y , dostaly na počátku pračeského období e -ové zabarvení a přecházely v tzv. silné pozici v e , v slabé pozici pak zanikaly. Silné byly v souvislé řadě jerů všechny sudé jery počítajíc od konce slova, slabé pak byly všechny liché jery (Havlikovo pravidlo).

Příklady:

сѣнь > *sen*, ale *сѣна* > *sna*
2 1 1

рѣсь > *pes*, ale *рѣса* > *psa*
2 1 1

дѣнь > *den*, ale *въ дѣне* > *ve dne*
2 1 2 1

дѣньсь „den tento“ > *dnes*
3 2 1

сѣвьсь > *švec*, ale *сѣвца* > *ševca*
3 2 1 2 1

съ сѣвьсьть > *s ševcem*, *съ рѣсьть* > *se psem*
5 4 3 2 1 4 3 2 1

окъно > *okno*, *окънь* > *oken*
1 2 1

лъзь > *lež*, *лъзи* > *lži*
2 1 1

чѣсть > *čest*, *въ чѣсти* > *ve čsti*
2 1 2 1

възьмѣ > *vezmi*, *възьѣти* > *vz'āti* (*vziati*)
2 1 1

домъкъ > *domek*, *домъка* > *domka*
3 2 1 1

домъцькъ > *domček*, *домъцька* > *domečka*
3 2 1 2 1

ушѣхль > *usechl*, *ушѣхла* > *uschla*
2 1 1

сѣбрьрати > *sebrati*, *сѣбрь* > *sberu*
2 1 1

Původní pravidelnost střídání byla časem narušena; projevovala se tu tendence, aby tvary téhož slova a slova příbuzná měly stejnou hláskovou

podobu. Místo pův. střídání *mech* (< *měchъ*) – *mcha* (*měcha*) vzniklo *mech* – *mecha* (*mechu*), místo *sebrati* – *sberu* pak *sebrati* – *seberu*, místo *usechl* – *uschla* (*zamekl* – *zamkla*) vzniklo *uschl* – *uschla* (*zamkl* – *zamkla*). Podobně podle gen. *domečka* vznikl nominativ *domeček* místo pův. *domček*. Ve slovenštině pak naopak podle nom. *domček* vznikly další pády *domčeka* atd. Mohli bychom uvést mnoho dalších dokladů takového vyrovnání (místo *Chba* máme *Chebu*, místo *dščě* je *deště*, místo *Bezec* je nom. *Bezec* podle gen. *Bzencě*, podobně je nom. *Bystřec* podle gen. *Bystřec* místo *Bystřec* atd.). Připomeňme si však aspoň tři slova, a to *blecha*, *daska* a *stblo*. Za ně by mělo být *blcha*, *daska* a *stblo*. *Daska* se vyskytovala zejména ve spojení *dsky zemské* (gen. *desk*), *stblo* je v asimilované podobě *zblo* ve rčení „*nebylo tam ani zbla*“, *blcha* pak se v polštině v přesmyknuté podobě *pchla*. Podle gen. pl. *blech* (< *blschъ*), *desk* (< *daskъ*) a *stěbl* (< *stbblъ*) vznikly nominativy *blecha*, *deska*, *stěblo* a k nim se pak přitvořily analog. genitivu *desek*, *stěbel* s tzv. vkladným *e* vzniklým napodobením jerového střídání *okno* – *oken*. Toto vkladné *e* se vyskytuje i v četných jiných případech, např. *sester* (zde bylo *sestr* < *sestrъ*), *mýdel*, *metel*; *ve vodě*, *ke koni*, *se synem*, staročesky však *v vodě* > *u vodě*, *k koňu*, *s synem*. Byla tedy ve staré češtině větší pravidelnost ve střídnicích než dnes. Střidnice za jery byly rozloženy poněkud jinak, skutečně podle Havlíkova pravidla.

Vokalizace a zánik jerů měly stejně jako stahování velký význam pro vývoj souhláskového systému. Z tvrdého jeru totiž vzniklo *e*, před nímž se souhlásky neměkčily, srov. *тѣнъ* > *ten*, *сѣнъ* > *sen*, *онѣнъ* > *onen*, *бѣнъ* > *bez* (rostlina), *вѣнъ* > *veš*. Před pův. *e* a před *e* z měkkého jeru však měkčení nastávalo, srov. *н'ес'ет'е*, *б'еру*, *п'ече*, *д'ен'* < *д'ен'ь*, zájmeno *с'ен* < *с'ѣнъ*, *вин'ен* < *вин'ѣнъ*, *в'ѣнъ*. (Pozn. Měkčení označujeme graficky tam, kde je to pro výklad potřeba, jinak se držíme obvyklého způsobu psaní.) Vznikala tak opozice *sen* (< *сѣнъ*) – *sen* (< *с'ѣнъ*), *veš* (< *вѣнъ*) – *veš* (< *в'ѣнъ*), *bez* – *bez*, *onen* – *vin'en*.

Ještě větší dosah pak mělo fonologické osamostatnění změkčených (palatalizovaných) souhlásek na konci slov, srov. *кост'ь* > *kost'*, *гос'ь* > *gus'*, *дан'ь* > *dan'*, *в'ѣс'ь* > *v'es'*, *твар'ь* > *tvar'*, *крѣв'ь* > *krev'*, *столам'ь* > *stolem'* atd.

Chronologie vokalizace a zániku jerů. V XI. století nacházíme již v češtině jerové střidnice, např. *Gradec*, *Chlumec* atd., takže

zánik jerů nastal před tímto datem. Podle vokalizace jerů ve staré slovenštině soudíme, že v češtině tento proces nastal v X. století, a to brzy po stahování.

Poznámka. Jery zanikly ve všech slovanských jazycích, jejich střidnice jsou však různé. V polštině je za oba jery *e* jako v češtině, v ruštině je za tvrdý jer *o* (srov. *сѣнъ* > *son*), za měkký jer *e* (srov. *дѣнъ* > *d'en'*), stejný stav je i v makedonštině (*ѣ* > *o*, *ь* > *e*); v srbocharvátské je za oba jery *a* (*сан*, *дан*), ve slovinštině *a* nebo *e* (srov. *дан*, *пѣс* psané *pes*), v srbocharvátských dialektech též *ä* n. *e*; v bulharštině pak je za tvrdý jer redukován vokál *ä* (psaný v cyrilici *ѣ*), za měkký jer *e* (*сѣнъ* > *sän*, *дѣнъ* > *den*). Ve slovenštině jsou na okrajích na západě i východě střidnice shodné s češtinou, na středním Slovensku pak převažuje za tvrdý jer střidnice *o* (srov. *von* < *vъnъ*, *lož* < *lъžь*, *voš* < *vъšь*, dále *statok*, *sviatok*, předl. *so*, *vo*), vyskytuje se však i *e* (srov. *ten*, *sen*, *laket*), za měkký jer pak je pravidlem *e* (*deň*, *koniec*, *domček*, *vdovec*, *temný*), vyskytuje se však i *o* (*ovos*, *ocot*, *orol*, *služobník*). Kromě toho se na Slovensku vyskytuje i *a* (*mach* || *moch*, *daska* || *doska*, *raž*, *dážď*); soudíme však, že tu nejde o jerovou střidnici, nýbrž o hlásku vkladnou, jak o tom svědčí doklady *jedál*, *metál*, *sestár* (gen. pl.). Mohlo tedy např. z pův. *měchъ* vzniknout *moch*, místo gen. *mcha* || *mchu* pak vzniklo nové *machu* s vkladným *a* (pro ulehčení výslovnosti). Odtud pak proniklo *mach* i do nominativu (pod. je tomu i s ostatními doklady, podle gen. *ražl*, *dažďa* vznikl i nom. *raž*, *dážď*). Krajčovič je však toho názoru, že v severní střední slovenštině mohlo být *a* řádnou jerovou střidnicí. Obdobná situace jako ve slovenštině je i v horní lužičtině. Dolní lužičtina pak má střidnici *e* jako polština a čeština.

Příčiny zániku jerů. Jery zanikaly v češtině i ostatních slovanských jazycích proto, že došlo v důsledku kráčení dlouhých samohlásek k obnově protikladu dlouhá – krátká u samohlásek. Tento protiklad byl ve většině slovanských jazyků ještě posílen po provedeném stahování. Jery neměly k sobě odpovídající dlouhé samohlásky, dostaly se tak mimo korelaci dlouhá – krátká a byly postupně likvidovány. Přispěl k tomu nepochybně i jejich fonetický charakter. Podle Havlíkova pravidla lichý jer zanikl a o jeho délku se sudý jer zdloužil na normální krátkou samohlásku. Na Rusi, kde stahování v podstatě nenastalo a protiklad dlouhá – krátká nebyl tak vyhraněn jako jinde, nastává

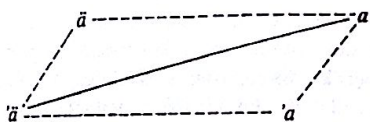
zánik slabých jerů a tzv. vokalizace silných později (v XI. a na severu až ve XII. stol.). Přispělo k tomu nepochybně i delší zachování tendence po otevřených slabikách (které ostatně zabránilo i stahování).

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 126–130; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 56–68, 140, 154–187, 231; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 46–57; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 47–49; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 308–324; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 77–84, 117–128; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 28–35; SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941, s. 28; KRAJČOVIČ, R.: Historicko-fonologické predpoklady vokalizácie jerov v strednej slovenčine. Jazykovedný časopis, 16, 1965, s. 142–154; podnět k formulaci o příčinách zániku jerů vznikl při rozhovoru s R. Večerkou.

8. Pračeský stav samohlásek

Po provedeném stahování, zániku jerů a nosovek se vytvořil na našem území koncem X. století nový samohláskový systém. Samohláska *ě*, která měla původně širokou výslovnost [ǣ] a byla tak předním protějškem k hláске *a*, se začala vyslovovat úzce, aby se tak odlišila od nového *ǣ* vzniklého z nosového *ę*. Čeština se tímto jevem (spolu s lužičtinou) odědělila od polštiny, kde se zachovala široká výslovnost (reflektující se za určitých podmínek jako *a*, srov. *kwiat, las, siano*).

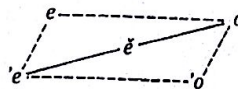
Nové široké *ǣ*, vzniklé z nosového *ę*, mělo, jak jsme viděli, svou zadní variantu vzniklou v depalatalizované slabice před tvrdou zubnicí, tedy vedle *sv'at'it'i* (> *světit*) bylo i *svätý* (> *svatý*). Dvě varianty mělo i původní *a*, a to po tvrdé (např. *voda*) a po měkké souhlásce (např. *duša*). Byly tedy v nízkých samohláskách 4 varianty dvou základních fonémů:

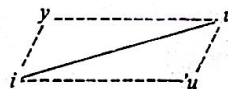
Za tvrdý jer (*ǣ*) vznikla zadní varianta hlásky *e*, totiž *e* neměkkčíci, např. *ven, sen*. Dlouhé *é* pak bylo výsledkem stahování, např. *dobré* < *drobroje*. Dlouhé *ě* po měkkých vzniklo v důsledku dlužení původního *e*,

např. *b'ér'ěš* (> *béřěš*). Analogickými změnami v tvarosloví se pak dostává hláska *o* do některých pozic po měkké souhlásce, např. *oráčovi, oráčóm*. Těmito změnami byla upevněna fonologická platnost obou hlásek, což bylo po dotvoření měkkostní korelace nutné.

Máme tedy ve středních hláskách rovněž 4 varianty 2 základních fonémů *'e/e, 'o/o*. K nim však je třeba přiřadit jako 3. foném hlásku *ě*, která jediná nemá příslušnou zadní variantu. Graficky si můžeme situaci v hláskách středních znázornit takto:

Ve vysokých hláskách došlo v důsledku dotvoření měkkostní korelace k přehodnocení hlásky *y*, která se tím stala zadní variantou společného fonému *i*-ového (*i* je po měkkých, *y* po tvrdých, srov. *m'itý, myl*). Obě varianty *u*-ové zůstávají beze změny (*tur, plúca*). Jsou tedy ve vysokých hláskách 4 varianty 2 základních fonémů *i/y, 'u/u*. Graficky si je můžeme znázornit takto:

Celý fonologický systém (včetně variant) vypadal koncem X. stol. pravděpodobně takto:

